

شورای عالی حوزه‌های علمیه قم
مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه خاوران
مدرسه علمیه الزهرا (س) میاندوآب

عنوان:

عوامل رواج معنویت در جامعه توسط حکومت از نگاه قرآن و حدیث
در بیانیه گام دوم انقلاب

پژوهشگر:

سارا کریمی

چکیده

انسان به معنویت از آغاز تا فرجام زندگی‌اش نیاز ذاتی دارد و هرگاه از چنین نیاز وجودی غفلت کرده دچار خسارت‌های فراوانی شده است. مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم انقلاب به عنوان یک معلم اخلاق و یک عارف و پدری رئوف به جوانان و همه ملت ایران توصیه می‌کنند که نیاز اصلی جامعه و جهت دهنده همه حرکت‌ها، فعالیت‌ها و مدیریت‌ها، معنویت و اخلاق است، با وجود این دو جامعه و فضای حاکم بر آن معطر و دلپذیر می‌شود و تنفس در آن آرامش‌بخش و دل‌نشین می‌گردد. شعور معنوی و وجدان اخلاقی در جامعه هرچه بیشتر رشد کند برکات بیشتری به بار می‌آورد؛ این، بی‌گمان محتاج جهاد و تلاش است و این تلاش و جهاد، بدون همراهی حکومت‌ها توفیق چندانی نخواهد یافت. اخلاق و معنویت، البته با دستور و فرمان به دست نمی‌آید، پس حکومت‌ها نمی‌توانند آن را با قدرت قاهره ایجاد کنند، اما اولاً خود باید منش و رفتار اخلاقی و معنوی داشته باشند و ثانیاً زمینه را برای رواج آن در جامعه فراهم کنند و به نهادهای اجتماعی در این باره میدان دهند و کمک برسانند؛ با کانون‌های ضدّ معنویت و اخلاق، به شیوه معقول بستیزند.

کلمات کلیدی: معنویت، حکومت، اخلاق، بیانیه گام دوم انقلاب.

معنویت حلقه‌ی مفقوده زندگی انسان در همه‌ی عرصه‌ها و هدایت‌بخش و جهت‌دهنده سلوک آدمی است. انسان به معنویت از آغاز تا فرجام زندگی‌اش نیاز ذاتی دارد و هرگاه از چنین نیاز وجودی غفلت کرده دچار خسارت‌های فراوانی شده و آن‌گاه که به این نیاز درونی و فطری توجه داشت، دارای آرامش، آسایش و صاحب پیشرفت در ساحت‌های گوناگون زندگی شده است.^۱

انقلاب ایران به یک انحطاط تاریخی طولانی پایان داد و کشور که در دوران پهلوی و قاجار بشدت تحقیر شده و بشدت عقب مانده بود، در مسیر پیشرفت سریع قرار گرفت؛ در گام نخست، رژیم ننگین سلطنت استبدادی را به حکومت مردمی و مردم‌سالاری تبدیل کرد و عنصر اراده‌ی ملی را که جان‌مایه‌ی پیشرفت همه‌جانبه و حقیقی است در کانون مدیریت کشور وارد کرد؛ آنگاه جوانان را میدان‌دار اصلی حوادث و وارد عرصه مدیریت کرد؛ روحیه و باور «ما میتوانیم» را به همگان منتقل کرد؛ به برکت تحریم دشمنان، اتکاء به توانایی داخلی را به همه آموخت و منشأ برکات بزرگ شد و عیار معنویت و اخلاق را در فضای عمومی جامعه بگونه‌ای چشمگیر افزایش داد. این پدیده‌ی مبارک را رفتار و منش حضرت امام خمینی در طول دوران مبارزه و پس از پیروزی انقلاب، بیش از هر چیز رواج داد؛ آن انسان معنوی و عارف و وارسته از پیرایه‌های مادی، در رأس کشوری قرار گرفت که مایه‌های ایمان مردمش بسی ریشه‌دار و عمیق بود. هرچند دست تطاول تبلیغات مروج فساد و بی‌بندوباری در طول دوران پهلوی‌ها به آن ضربه‌های سخت زده و لجن‌زاری از آلودگی اخلاقی غربی را به درون زندگی مردم متوسط و بخصوص جوانان کشانده بود، ولی رویکرد دینی و اخلاقی در جمهوری اسلامی، دل‌های مستعد و نورانی بویژه جوانان را مجذوب کرد و فضا به سود دین و اخلاق دگرگون شد. مجاهدت‌های جوانان در میدان‌های سخت از جمله دفاع مقدس، با ذکر و دعا و روحیه‌ی برادری و ایثار همراه شد و ماجراهای صدر اسلام را زنده و نمایان در برابر چشم همه نهاد. پدران و مادران و همسران با احساس وظیفه‌ی دینی از عزیزان خود که به جبهه‌های گوناگون جهاد می‌شتافتند دل‌کنند و سپس، آنگاه که با پیکر خون‌آلود یا جسم آسیب‌دیده‌ی آنان روبه‌رو شدند، مصیبت را با شکر همراه کردند. مساجد و فضاهای دینی رونقی بی‌سابقه گرفت. صف نوبت برای اعتکاف از هزاران جوان و استاد و دانشجو و زن و مرد و صف نوبت برای اردوهای

^۱ رودگر، کارکردهای معنویت در عرصه‌های اجتماعی از دیدگاه مقام معظم رهبری

جهادی و جهادسازندگی و بسیج سازندگی از هزاران جوان داوطلب و فداکار آکنده شد. نماز و حج و روزه‌داری و پیاده‌روی زیارت و مراسم گوناگون دینی و انفاقات و صدقات واجب و مستحب در همه‌جا بویژه میان جوانان رونق یافت و تا امروز، روزه‌روز بیشتر و با کیفیت‌تر شده است؛ و این‌ها همه در دورانی اتفاق افتاده که سقوط اخلاقی روزافزون غرب و پیروانش و تبلیغات پُر حجم آنان برای کشاندن مرد و زن به لجنزارهای فساد، اخلاق و معنویت را در بخش‌های عمده‌ی عالم منزوی کرده است؛ و این معجزه‌ای دیگر از انقلاب و نظام اسلامی فعال و پیشرو است.¹

همزمان به آغاز دهه پنجم انقلاب اسلامی ایران، رهبر انقلاب در بیانیه‌ای که مخاطب اصلی آن جوانان بودند، به تبیین نقشه راه و آینده نظام اسلامی پرداختند. معظم له در این بیانیه در هفت راهبرد «علم و پژوهش»، «معنویت و اخلاق»، «خودکفایی اقتصادی»، «عدالت و مبارزه بافساد»، «استقلال و آزادی»، «عزت ملی، روابط خارجی، مرز بندی با دشمن» و «سبک زندگی» را مطرح ساختند. یکی از موارد مطرح شده موضوع «معنویت و اخلاق» است که این مهم در تمام سطوح جامعه با تکیه بر تهذیب نفس و تمرین فضائل اخلاقی حاصل می‌شود. امری که در دنیای غرب در سایه سلطه نظام‌های کاپیتالیسم غربی و سوسیالیسم شرقی که متکی بر لذت طلبی و شهوت‌گرایی است، مورد غفلت و فراموشی قرار گرفته است. رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم درباره نقش معنویت در پویایی و پیشرفت جامعه و به تبع نقش آن در تمدن‌سازی می‌فرمایند: «معنویت به معنای برجسته کردن ارزش‌های معنوی از قبیل، اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود جامعه است و اخلاق به معنای رعایت فضیلت‌های چون خیرخواهی، گذشت، . . . شجاعت، تواضع اعتماد به نفس و خلقیات نیکو است. معنویت و اخلاق، جهت دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است، بودن آن‌ها محیط زندگی راحتی با کمبودهای مادی بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند.

هدف اصلی این پژوهش تبیین عوامل رواج معنویت در جامعه توسط حکومت از نگاه قرآن و حدیث در بیانیه گام دوم انقلاب است در ادامه این مقاله به نقش معنویت و تاثیر آن در رشد اجتماعی فرد و جامعه در بیانات مقام معظم رهبری پرداخته خواهد شد، آثار اجتماعی معنویت بررسی شده و در انتها باتوجه به یافته‌های این

¹ بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران، 1397.

تحقیق، نتیجه‌گیری خواهد شد. سوال اصلی این پژوهش این است که معنویت چه تاثیر مثبتی در رشد اجتماعی فرد و جامعه مسلمان دارد؟

یافته‌ها

عالمان دینی عنصر اصلی ایجاد فرهنگ و معنویت در جامعه توسط حکومت هستند. ارزش‌ها و هنجارها، عمدتاً از طریق عالم دینی به جامعه تزریق گردیده و جزو فرهنگ عامه مردم درآمده و گفتار و کردار این قشر معتمد دینی، همواره در طول تاریخ، حجت شرعی و مقبول افراد جامعه بوده است. نقش بسیار مؤثر علما و روحانیت؛ مخصوصاً در راستای احیای فرهنگ غنی اسلام و نیز حفظ باورها و اعتقادات دینی مردم و بالاخره نقش عالم دینی در گسترش انگیزه‌های معنوی جامعه، غیرقابل انکار است و با همت عالمان دینی شاهد گسترش و شکوفایی هرچه بیشتر انگیزه‌های معنوی در جامعه هستیم.^۱

وجود معنویت در حیات فردی، خانوادگی و اجتماعی عامل آثار فراوانی در متن زندگی اسلامی است، فقدان معنویت نیز در متن زندگی فرد، خانواده و جامعه می‌تواند آثار تخریبی فراوانی را در حوزه نظری و عملی برجای بگذارد. یک جامعه بدون معنویت از امنیت و آرامش برخوردار نخواهد بود. معنویت است که فرد، خانواده و جامعه را در برابر بیماری‌های اخلاقی و روحی و حتی بیماری‌های گوناگون اقتصادی و سیاسی حفظ می‌کند و یک جامعه معنوی دارای مصونیت از خطرات مختلف خواهد بود.^۲

از میان همه‌ی ملت‌های زیر ستم، کمتر ملتی به انقلاب همت می‌گمارد؛ و در میان ملت‌هایی که به پا خاسته و انقلاب کرده‌اند، کمتر دیده شده که توانسته باشند کار را به نهایت رسانده و به‌جز تغییر حکومت‌ها، آرمان‌های انقلابی را حفظ کرده باشند. اما انقلاب پُرشکوه ملت ایران که بزرگ‌ترین و مردمی‌ترین انقلاب عصر جدید است، تنها انقلابی است که یک چله‌ی پُرافتخار را بدون خیانت به آرمان‌هایش پشت سر نهاده و در برابر همه‌ی وسوسه‌هایی که غیرقابل مقاومت به نظر میرسیدند، از کرامت خود و اصالت شعارهایش صیانت کرده و اینک وارد دومین مرحله‌ی خودسازی و جامعه‌پردازی و تمدن‌سازی شده است. درودی از اعماق دل بر این ملت؛ بر

^۱ خامنه‌ای، وظیفه طلبه نسبت به مردم و جامعه. ۱۳۸۵.

^۲ رزاقی، نقش و جایگاه روحانیت و حوزه‌های علمیه در تقویت باورهای دینی، ۱۳۹۹.

رهبر انقلاب در توصیه دیگر بیانیه گام دوم به بحث اقتصاد اشاره کرده است زیرا اقتصاد یک نقطه‌ی کلیدی تعیین‌کننده است و از نظر ایشان، فقر و غنا در مادیات و معنویات بشر، اثر می‌گذارد. اقتصاد قوی، نقطه‌ی قوت و عامل مهم سلطه‌ناپذیری و نفوذناپذیری کشور است و اقتصاد ضعیف، نقطه‌ی ضعف و زمینه ساز نفوذ و سلطه و دخالت دشمنان است. اقتصاد البته هدف جامعه‌ی اسلامی نیست، اما وسیله‌ای است که بدون آن نمیتوان به هدف‌ها رسید. تأکید بر تقویت اقتصاد مستقل کشور که مبتنی بر تولید انبوه و با کیفیت، و توزیع عدالت‌محور، و مصرف به اندازه و بی اسراف، و مناسبات مدیریتی خردمندانه است و در سال‌های اخیر از سوی این‌جانب بارها تکرار و بر آن تأکید شده، به خاطر همین تأثیر شگرفی است که اقتصاد میتواند بر زندگی امروز و فردای جامعه بگذارد.

طبق بیانیه گام دوم، ایران علاوه بر آمریکای جنایت‌کار، تعدادی از دولت‌های اروپایی را نیز خدعه‌گر و غیرقابل اعتماد میداند. دولت جمهوری اسلامی باید مرزبندی خود را با آن‌ها با دقت حفظ کند؛ از ارزش‌های انقلابی و ملی خود، یک گام هم عقب‌نشینی نکند؛ از تهدیدهای پوچ آنان نهراسد؛ و در همه حال، عزت کشور و ملت خود را در نظر داشته باشد و حکیمانه و مصلحت‌جویانه و البته از موضع انقلابی، مشکلات قابل حل خود را با آنان حل کند. در مورد آمریکا حل هیچ مشکلی متصور نیست و مذاکره با آن جز زیان مادی و معنوی محصولی نخواهد داشت.

دغدغه‌های مخالفان بی‌طرفی حکومت و دعوت یونسکو، این پیام مشترک را یادآوری می‌کرد که معنویت در حیات فردی و اجتماعی با ریشه دارترشدن باورها و ارزش‌های اخلاقی، باید در سایه تدبیر حکومت‌ها احیا گردد. بازتاب این فراخوانی در قالب تشکیل وزارتخانه، شوراهای مدیریت‌های فرهنگی در بدنه حکومت، تدوین سیاست‌های فرهنگی و برنامه ریزی‌های فرهنگی، تبارز پیدا کرد. ولی بحران معنویت، مصرف‌گرایی، غرب‌زدگی، بی‌هدفی و در یک کلام سقوط انسانیت، همچنان رو به گسترش می‌نماید.

راز این ناکامی در این نهفته است که انسان غرب‌زده از سویی در دام تفکر سکولاریستی چنان اسیر آمده است که رهایی او با این صداها، چندان عملی نمی‌نماید. از رنگ آمیزی زمینی که آمیخته است با اصطکاک منافع افراد، انتظاری جز فساد و طغیان نمی‌رود، چنان که قرآن از این راز پرده برداشته می‌گوید:

«وَلَكِنَّهُ أَخْلَدَ إِلَى الْأَرْضِ وَاتَّبَعَ هَوَاهُ فَمَثَلُهُ كَمَثَلِ الْكَلْبِ إِنْ تَحْمِلُ عَلَيْهِ يَلْهَثُ أَوْ تَتْرُكُهُ يَلْهَثُ»¹.

¹ سوره اعراف، آیه 176.

ولی او به زمین گرایید و از هوای نفس خود تبعیت کرد. بنابراین صفت او مثل صفت سگ است که اگر بر او حمله کنی پارس می کند و اگر او را به حال خود واگذاری باز پارس می کند.

روایت نبوی نیز می گوید:

«الدنيا جيفة و طالبها كلاب»^۱ (امام صادق (ع)).

دنیا [زندگی زمین گرایانه] چون لاشه خود مرده و طالب و دلباخته آن، چون سگ می باشد.

در کلام مقام معظم رهبری در بیانیه گام دوم چند محور به عنوان گسترش (معنویت و اخلاق) در جامعه مورد اشاره و توجه قرار گرفته است:

1- شعور معنوی و وجدانی

2- همراهی حکومت ها و دولتمردان در این زمینه

3- ورود نهادهای اجتماعی به این موضوع

4- ستیز خردمندان با کانون های ضد معنویت و اخلاق

محور اول:

بدون تردید اگر مردم از درون متحول و منقلب شوند و طعم و حلاوت معنویت را بچشند به آن روی خواهند آورد و معنویت گستر نیز خواهند شد، قرآن در سوره عصر به این نکته اشاره دارد که انسان های موفق و از خسارت رهیده چند ویژگی دارند:

الف: (آمنوا) درون جان و اندیشه و فکرشان در سایه ایمان به آرامش رسیده است.

ب: (و عملوا الصالحات)^۲ روش و منش آن ها رنگ صلاح و اصلاح به خود گرفته است.

ج: در مرحله سوم آنکه از آنچه خود به آن رسیده اند و شیرینی آن را چشیده اند به فکر دیگران هم هستند (تَوَاصَوْا بِالْحَقِّ وَ تَوَاصَوْا بِالصَّبْرِ)^۳.

ایمان و معنویت اگر آلوده به جرم و گناه نشود ایمنی بخش است:

^۱ مجلسی، بحارالانوار، بیروت، مؤسسه الوفا، ۱۴۰۰.

^۲ سوره عصر، آیه ۳.

^۳ عصر، آیه ۳.

«الَّذِينَ آمَنُوا وَلَمْ يَلْبِسُوا إِيمَانَهُمْ بِظُلْمٍ أُولَئِكَ لَهُمُ الْأَمْنُ وَهُمْ مُهْتَدُونَ»^۱؛ آن‌ها که ایمان آوردند و ایمان خود را با هیچ ستمی (و شرک) این نیالودند ایمنی تنها از آن‌ها است.

بنابراین باید بکوشیم شور معنوی و ایمانی را در خود گسترش دهیم تا عمق دین‌داری و لذت آن را با تمام وجود احساس نماییم؛ «اللهم اذقنا حلاوة عبادتك»^۲

محور دوم: همراهی حکومت‌ها در فضا سازی معنویت و اخلاق

روشن است مردم در منش و رفتار از حاکمان و رهبران خود شکل می‌گیرند و خود را شبیه آنان قرار می‌دهند «الناس علی دین ملوکهم»^۳، مردم از روش دولتمردانشان درس می‌گیرند و مشابه‌سازی می‌کنند.

حکومت‌ها اولاً باید خود را به زینت معنویت و اخلاق بیارایند و ثانیاً زمینه گسترش معنویت و اخلاق را در جامعه ایجاد نمایند. امام راحل در یک بیانی فرمودند دولت‌ها {محیط اخلاقی} درست کنند، فضای جامعه مانند هوا برای تنفس است اگر معنویت و اخلاق در فضای جامعه پراکنده و پررنگ شود سلامت ایمانی و اخلاقی نیز تضمین می‌شود و گسترش می‌یابد.

محور سوم:

نهادهای اجتماعی و مردم‌نهاد فراوانند، جلسات خانگی و خانوادگی، نشست‌های قرآنی و موسسه‌های خیریه وجود دارند که درصدد گسترش امور معنوی و معروف‌هایند، دولتمردان شایسته است به این مجموعه‌های مردمی و نهادهای اجتماعی مانند سمن‌ها کمک کنند تا بذر معنویت و اخلاق را در جامعه بگسترانند و شکوفه‌های معروف را به مردم هدیه کنند.

محور چهارم:

محور چهارم در کلام رهبر حکیم آن بود که با کانون‌های ضد معنویت و اخلاق با شیوه معقول و خردمندانه بستیزند. این نکته، نکته مهم و کلیدی است با منکرها و منکر آفرینان چگونه برخورد کنیم؟ با فاسدان مفسد

^۱ سوره انعام، آیه ۸۲.

^۲ آیه الله جوادی آملی، حکمت عبادات، مرکز نشر اسرار، قم، ۱۳۸۱.

^۳ طوسی، التبیان فی تفسیر القرآن، انتشارات پیشین، ۱۳۷۱.

با چه روشی وارد گفتگو شویم؟ با کسانی که اهل اباحه‌گری‌اند و حدود و حریم ارزش‌ها را رعایت نمی‌کند چگونه روبرو شویم؟ رهبر فرزانه روش «خردمندانه» را پیشنهاد و مطرح نموده‌اند.

انسان عاقل در برخوردها و تعاملات اجتماعی انسان شناسانه و کارشناسی شده وارد میدان امر به معروف و نهی از منکر می‌شود، سعی می‌کند که نهی از منکر به شیوه منکر نباشد، امر به معروف طرف مقابل را از صحنه خارج نکند؛ بلکه مانند یک پزشک حاذق درد را شناخته و با شیوه معقولانه راه درمان و طریقه آن را ارائه می‌دهد.

از امام حسن مجتبی (ع) پرسیدند چگونه می‌توان به یک جامعه سامانمند و سالم و دارای سداد دست یافت؟ ایشان در جواب فرمودند: «**ترک المنکر بالمعروف**»^۱ یعنی برای بازداشتن دیگران از منکر و کارهای ناروا و ناپسند باید معروف‌ها را در جامعه برجسته کرد.

اگر گفتمان معروف در جامعه دینی ایجاد شود و همه سعی می‌کنند پایبند به معروف‌ها باشند غیرمستقیم منکرها و منکر آفرین‌ها به حاشیه رانده می‌شوند و یا به حوزه جاذبه معروف‌ها روی می‌آورند و جذب می‌شوند. در مکتب ما هدف وسیله را توجیه نمی‌کند؛ برای رسیدن به یک هدف مقدس نمی‌توان و نباید از وسیله نامقدس و ناروا بهره بگیریم نهی از منکر باید به گونه‌ای باشد که خودش تولید منکر نکند.

رسول خدا فرمود: «**إِنَّكُمْ لَنْ تَسْعَوْا النَّاسَ بِأَمْوَالِكُمْ فَأَلْفَوْهُم بِطَلَاقَةِ الْوَجْهِ وَحَسَنِ الْبَشَرِ**»^۲؛ شما با مال و ثروت نمی‌توانید به مردم کمک کنید ولی این کار با اخلاق نیکو و رفتار زیبا و روی گشاده امکان‌پذیر است.

نتیجه‌گیری

یکی از شاخص‌هایی که رهبر انقلاب در بیانیه گام دوم به عنوان راهبرد و سیاست کلان جمهوری اسلامی ایران مطرح فرمودند، بحث معنویت است. معنویت، گمشده قرن حاضر است و جامعه صنعتی زده و تکنولوژیکال بشری در قرون اخیر بیش از گذشته به جای پرداختن به این نیاز مهم بشری، به اهداف پیشرفت اقتصادی و تکنولوژی پرداخته است. رهبری معظم انقلاب، در بیانیه گام دوم به درستی به این ضرورت که نیاز بشر امروز است پرداخته‌اند و انقلاب اسلامی را احیاگر معنویت در دنیای نوین معرفی کرده‌اند. معنویت در انقلاب

^۱ تحف العقول، ترجمه حسن زاده، ص 388-3.

^۲ مکرر: نفاس الاخبار، ص 302-3.

اسلامی و نظام برخاسته از آن، با رفتار و منش حضرت امام خمینی (ره) در طول دوران مبارزه با رژیم طاغوت و پس از پیروزی انقلاب، بیش از هر چیز رواج یافت، تا پس از گذشت چهار دهه و آغاز چله دوم انقلاب و بنا بر تعبیر حکیمانه مقام معظم رهبری، گام دوم انقلاب، رویکرد دینی و اخلاقی و قدرت معنویت در نظام مقدس جمهوری اسلامی، دل‌های مستعد و نورانی بویژه جوانان را مجذوب خود کرده و فضا را به سود دین و اخلاق دگرگون ساخته، مجاهدت‌های جوانان در میدان‌های سخت از جمله دفاع مقدس، با ذکر و دعا و روحیه برادری و ایثار همراه بوده و ماجراهای صدر اسلام را زنده و نمایان در برابر چشم همه جهانیان نهاده است. اخلاق و معنویت با دستور و فرمان به دست نمی‌آید و حکومت‌ها نمی‌توانند آن را با قدرت قاهره ایجاد کنند. حکومت‌ها باید منش و رفتار اخلاقی و معنوی داشته باشند همچنین زمینه را برای رواج آن در جامعه فراهم کنند و به نهادهای اجتماعی در این باره میدان دهند و کمک برسانند و با کانون‌های ضد معنویت و اخلاق مبارزه کنند.

منابع

- 1- قرآن کریم، ترجمه حسین الهی قمشه‌ای، 1377، تهران، نشر علمی، چاپ اول.
- 2- خامنه‌ای، علی، 1397، بیانیه گام دوم انقلاب خطاب به ملت ایران، دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت الله العظمی خامنه‌ای.
- 3- رودگر، محمدجواد. 1395، کارکردهای معنویت در عرصه‌های اجتماعی از دیدگاه مقام معظم رهبری. مجله مطالعات معنوی، شماره 10، صص 59-86.
- 4- رزاقی، احمد، 1399، نقش و جایگاه روحانیت و حوزه‌های علمیه در تقویت باورهای دینی، پایگاه تحلیلی خبری قدس آنلاین، پژوهش دین.
- 5- خامنه‌ای، علی. 1385، وظیفه طلبه نسبت به مردم و جامعه. برگرفته از سخنان رهبر انقلاب اسلامی در ملاقات با روحانیون.
- 6- مجلسی، محمدباقر، 1400، بحارالانوار، بیروت، مؤسسه الوفا، چاپ دوم، ج 14.
- 7- جوادی آملی، عبدالله. 1381. حکمت عبادات، مرکز نشر اسرار، قم.
- 8- طوسی، حسن، 1371، التبیان فی تفسیر القرآن، انتشارات پیشین.
- 9- تحف العقول، ترجمه حسن زاده، ص 3-388. مکرر: نفاس الاخبار، ص 302-3. مکرر دوباره: نهج الفصاحه، حدیث شماره 2742.